

Határozószó-képzési produktivitás kvantitatív keretben*

A magyar képzők produktivitásának vizsgálata a nyelvéírásban jellemzően a nyelvész intuíción alapul. Noha léteznek más megközelítések, így pl. a természetes morfológia produktivás-felfogásából kiinduló elemzések (vö. Ladányi 1999), korpuszok vizsgálatán alapuló, kvantitatív produktivásvizsgálat még nem történt. Ez a módszer elsősorban a Joan Bybee nevével fémjelzett hálózati morfológiához köthető. A produktivitás e felfogásban fokozati, gradiens fogalom, és elsődleges mérőeszköze egy adott szóképzési konstrukció típusgyakorisága; másodlagos mérőeszköze pedig az adott konstrukció sematikusága. Jelen tanulmányban három képző, az $-(A)n$, $-Ul$ és $-lAg$ produktivását vetem össze kvantitatív módszerrel, illetve megvizsgálom, hogy a sztenderdnek számító leíráshoz (Kiefer–Ladányi 2000b) képest a Magyar Nemzeti Szövegtárból nyert adatok alapján milyen mértékben tér el az adott képzők sematikusága, illetve milyen szemantikai körben működnek.

Kulcsszavak: szóképzés, produktivitás, konstrukció, gyakoriság, határozószó, korpusz

1. Bevezetés

A morfológiai produktivás vizsgálata az általános nyelvészetben nagy múltra tekinthet vissza. A különböző nyelvi elméletek különböző magyarázati és vizsgálati modelleket állítottak fel annak vizsgálatára, hogy egyes nyelvtani elemek miért képesek új kombinációkban megjelenni különböző lexémákkal (és más nyelvtani elemekkel), és új, morfológiailag komplex elemeket létrehozni, mások pedig miért nem. A produktivitást hagyományosan egyes morfémák bináris jellemzőjeként fogták fel: egy elem (vagy morfológiai művelet) vagy produktív, vagy nem (a morfológiai produktivás kutatástörténetéhez l. Bauer 2004). Az 1980-as években azonban megjelentek a morfológiai produktivitást gradiens, fokozati fogalomként felfogó elméletek is, pl. a természetes morfológia, amely a produktivitást aszerint méri, hogy egy morféma vagy morfológiai művelet milyen nehézségeket képes leküzdeni (vö. Ladányi 1999), vagy a hálózati morfológia, amely a produktivitást elsősorban a gyakorisággal köti össze (vö. Bybee 1985).

Jelen tanulmányban a morfológiai produktivás ez utóbbi megközelítését alkalmazom olyan magyar képzőkre, amelyek produktivását más, szabályelvű keretben már leírták (Kiefer–Ladányi 2000b). Vizsgálatom a különböző képzők produktivásának fokozatosságát elemzi, illetve arra keresi a választ, hogy korpuszból nyert adatok segítségével milyen mértékben támaszthatók alá vagy bővíthetők ki, illetve pontosíthatóak a korábbi leírások.

A következő pontokban áttekintem az elsősorban Joan Bybee nevével fémjelzett hálózati morfológiai modellt (2.), a sémák és konstrukciók szerepét e modellben (3.), majd a hálózati morfológia produktivásfelfogását (4., 5.). Ezután térek rá három magyar határozószó-képző, az $-(A)n$, az $-Ul$ és a $-lAg$ korpuszalapú elemzésére (6.), ahol a típusgyakoriság, a hapaxok száma és a konstrukciók szemantikai köre alapján vizsgáljuk az adott elemek produktivását.

* Ezúton szeretném megköszönni Ladányi Máriának, Zólyomi Gábornak és a DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely tagjainak értékes meglátásaikat jelen írással kapcsolatban.

2. A hálózati modell

A produktivitás sémaalapú megközelítéséhez célszerű röviden szemügyre venni a nyelv (főként a morfológia) hálózati modelljét, amelyet Bybee (pl. 1988, 2001) dolgozott ki. Bybee modelljében feloldja a lexikon–szabályrendszer kettősséget, és a nyelvi elemek kapcsolatait egy dinamikus lexikonban helyezi el, azaz elképzelése szerint a morfológiaiilag komplex formák is egyben vannak tárolva, és az így tárolt elemek különböző típusú kapcsolatokban állnak egymással. E kapcsolatok lehetnek fonológiaiak és szemantikaiak egyaránt; minél teljesebb egyezés áll fenn két elem között, annál erősebb a köztük lévő kapcsolat. A mentális lexikonba bekerülő új elemek tehát beilleszkednek a meglévő elemek hálózatába, és amennyiben teljes mértékben megegyeznek egy már tárolt reprezentációval, akkor ezt erősítik – így a gyakoriságnak jelentős szerepe van az elemek reprezentációjának erejében (l. az autonómia vagy lexikai erő fogalmát, Bybee 1985).

A morfológia ebben a felfogásban tehát nem más, mint egy hálózat, amelyet a nyelvi elemek és azok különböző típusú kapcsolatai alkotnak; a morfémákat a hálózatban szereplő kapcsolataik határozzák meg. Ezért a modell emergens: nem előre meghatározott elemekkel dolgozik, hanem ezeket a nyelvi tapasztalatról kirajzolódó („emergáló”) kapcsolatok határozzák meg. Bybee hálózati morfológiája tehát a használatalapú modellek közé tartozik, mivel felfogása szerint a nyelv a beszélők nyelvi tapasztalatainak kognitív szerveződése, a nyelvi tapasztalat pedig a használatból – percepcióból és produkcióból – ered.¹

A korpuszok ebben a modellben kiemelt fontosságú kutatási eszköznek tekinthetők, mivel a nyelvhasználat lenyomataiként foghatók fel, amelyek beszélők széles körének produkciójából merítenek, és számszerűsíthető módon jelenítik meg az egyes nyelvi elemek gyakoriságát, amely, mint láttuk, a mentális reprezentáció erejét tükrözi.

3. Sémák és konstrukciók a hálózati modellben

Mint a fentiekből kiderült, a hálózati modell nem absztrakt szabályokkal dolgozik. A szabályszerűségeket e modellben sémák jelenítik meg (Bybee 2001: 26). A séma „az azonos kategóriába tartozó lexikai elemekre vonatkozó általánosítás” (Tanos 2008: 539), méghozzá olyan általánosítás, amely a mentális lexikonban már tárolt alakokból indul ki. A lexikális elem itt nem csupán a lexémákra korlátozódik, mivel a modellben kisebb és nagyobb egységek is rendelkezhetnek reprezentációval a lexikonban. A kategória pedig ez esetben nem szükségszerűen szóosztályt jelent, hanem olyan elemeket, amelyek például fonológiai vagy szemantikai egyezést mutatnak; ennek megfelelően lehetséges egy szófajnál kisebb, vagy (elvben) nagyobb kategória is (Bybee 2010: 8).²

A konstrukciók olyan, részben sematikus nyelvi szerkezetek, amelyekben kitöltetlen „helyek” (slot) vannak, amelyeket bizonyos meghatározott szemantikai tulajdonságokkal rendelkező elemek (pl. egy adott szófaj tagjai) tölthetnek be (Bybee 2010: 25),³ azaz minden konstrukció for-

¹ Bybee használatalapú modelljének részletes leírásához l. Tanos 2008.

² Bybee (2010: 8) definíciója szerint: „By categorization I mean the similarity or identity matching that occurs when words and phrases and their component parts are recognized and matched to stored representations. The resulting categories are the foundation of the linguistic system, whether they are sound units, morphemes, words, phrases or constructions”.

³ A konstrukciós nyelvészet legtöbb ágában a konstrukciót igen általánosan definiálják, forma–jelentés pároként (vö. Booij 2010: 11), Bybee (2010: 26, 76), noha maga is használja ezt a definíciót, ennél szűkebb értelemben utal rájuk.

mai és szemantikai elemekből épül fel. A konstrukciók elemei a sematikusság egészen különböző fokán állhatnak, egyes elemeik pedig konkrét nyelvi elemek is lehetnek. A sematikus helyeiken álló elemek által létrejövő kategóriák jellemzően szemantikailag definiálhatóak (Bybee 2010: 81), azaz a jelentésbeli elem nagyobb súlyt kap a formainál.

A konstrukciók a hálózati modellben szintén példányalapú reprezentációt (exemplar representation) kapnak, azaz egyes példányaikból épülnek ki, mint nyelvhasználati sémák, azaz éppen úgy a nyelvi tapasztalat hasonlóság alapú kategorizációjára épülnek, mint például a fonológiai hasonlóságra épülő sémák (illetve minden nyelvi szerkezet Bybee felfogásában). Ennek megfelelően a gyakorisági hatások a konstrukciók esetében is érvényesülnek.

A konstrukciók új elemekre való kiterjesztésének alapja az analógia, azaz a konstrukciókba úgy kerülhetnek új elemek, hogy a már reprezentációval rendelkező konstruktumok hasonlóságára alkotunk újakat (Bybee 2010: 26).⁴

4. Produktivitás a hálózati modellben

A produktivitás ebben a felfogásban annak mértéke, hogy egy mintázat milyen valószínűséggel alkalmazható új elemekre (Bybee 2001: 12–13, 27). A produktivitás forrása az a képességünk, hogy új elemekkel (vagy konstrukciókkal) töltsünk ki meglévő konstrukciókat (Bybee 2010: 57).⁵

Másképpen fogalmazva a produktivitás forrása az elem-specifikus analógia, és minél több elemre terjed ki egy séma (azaz minél több konstrukció szolgálhat az analógia alapjául), annál erősebb és annál inkább elérhető az új elemek létrehozásánál (vö. Bybee 2010: 95).

Ennek megfelelően a típus-gyakoriság nagymértékben befolyásolja a produktivitást,⁶ ebből pedig egyenesen következik, hogy a produktivitás graduális fogalom: nem csak produktív, és nem produktív sémák léteznek, hanem különböző mértékben produktívak⁷ (Bybee 2010: 74). Ahhoz, hogy sémáról beszélhessünk, körülbelül hat típusra van szükség (vö. Bybee 2001: 28–29), de az elemek hasonlóságának mértéke, és egyéni példánygyakoriságuk is befolyásolja a séma kiépülését (uo.).

A másik meghatározó faktor az adott séma (vagy egy konstrukcióban szereplő sematikus elem) sematikusságának mértéke (ami viszont a konstrukció grammatikalizációjával függ össze, vö. Bybee 2010: 94): minél sematikusabb egy séma (azaz minél kevésbé meghatározott a jellege a konkrét morfémtől a szófajig terjedően), annál több elemre terjedhet ki, és annál több új elemet hozhat létre egy, az adott sematikus elemet tartalmazó konstrukció. Érdemes megjegyezni, hogy ennek megfelelően a sematikusság kapcsolatban áll a típusgyakorisággal is, mivel a több elemre való kiterjedés értelemszerűen megjelenik a típusok nagyobb számában is.

⁴ „[C]onstructions are used with novel lexical items and in novel ways through referencing by analogy previously experienced exemplars of the construction” (Bybee 2010: 26).

⁵ „An important source of creativity and productivity in language that allows the expression of novel concepts and the description of novel situations is the ability to expand the schematic slots in constructions to fill them with novel lexical items, phrases or other constructions” (Bybee 2010: 57).

⁶ Azonban Bybee (2001: 13) szerint sem egyedüli meghatározója annak: „... the productivity of a pattern, expressed in a schema, is **largely, though not entirely**, determined by its type frequency”. (Kiemelés tőlem.)

⁷ Mivel ebben a felfogásban a hasonlóság, az analógia minden kategória és séma kiterjesztésének az alapja, és ismert tény, hogy egyetlen példány mintájára is születhetnek új alakok („felszíni analógia”, vö. Ladányi 2007: 249, skk.), egyetlen elem esetében is beszélhetünk produktivitásról, noha – mivel a típusgyakoriság ez esetben 1 – elenyésző mértékűről.

Az extrém magas példánygyakorisággal rendelkező elemek nem képezik a séma részét, avagy nem példái az adott konstrukciónak, mivel a magas példánygyakoriság miatt önálló reprezentációra tesznek szert, azaz használatuk nem aktiválja az adott konstrukciót (Bybee 2010: 95).⁸

Noha az „extrém magas példánygyakoriság” (extremely high token frequency) nem egyértelmű meghatározás, látni fogjuk, hogy a korpuszon való mérés alkalmanként egyértelmű eredményt hoz, amikor is néhány típus példánygyakorisága egy nagyságrenddel magasabb a többiénél.

Más a helyzet a magas, de nem extrém magas példánygyakoriságú elemek esetében: ezek alkotják a kategóriák központi elemeit, azaz ezeknek analógiájára kerülhetnek be az új elemek az adott kategóriába (Bybee 2010: 81), tehát mondhatni, prototípusként szolgálnak egy adott kategória számára (i. m. 90).⁹

5. A hapaxok szerepe a produktivitásban

Előfordul, hogy egy típust egyetlen példány reprezentál egy korpuszban. Az ilyen, egyetlen példánnyal rendelkező konstruktumok (hapaxok) jelentőségét a produktivitás mérésében Baayen (2001) hangsúlyozza, de Bybee (2010) is beépíti modelljébe. Baayen (1993) értelmezésében a hapaxok, mivel újdonságok (egy létező konstrukció új konstruktumai), elemzést igényelnek, tehát aktiválják az összetevő elemeiket, más felfogásban a konstrukciót magát (idézi Bybee 2010: 95). A derivációs morfológiában ez a derivációs affixumok (illetve az ezeket tartalmazó konstrukciók) aktivációjával, így megőrzésével jár. Ennek megfelelően a produktivitás kvantitatív megközelítésében a típusgyakoriság és példánygyakoriság mellett a hapaxok számát és arányát is mérem – minél magasabb a hapaxgyakoriság, annál nagyobb produktivitást feltételezünk az adott grammatikai elemnél. A hapaxok arányának mérése hasznos abból a szempontból, hogy egy nagy típusgyakoriságú konstrukció esetében a magasabb hapaxmennyiség kisebb arányt is jelenthet a típusok számához képest, így például 25 hapax 100 típus esetén 25%-ot tesz ki, 20 hapax 40 típus esetében azonban 50%-ot, tehát a kisebb mennyiség nagyobb arányt jelöl. Így a hapaxok az adott konstrukcióban lehetnek kevésbé reprezentáltak, annak ellenére, hogy számszerűleg több van belőlük, mint más, kisebb típusgyakoriságú konstrukciók esetében.

6. A vizsgált morfémák a korpuszban

6.1. A három képző

Az alábbiakban három, termékenynek tételezett határozószó-képzőt vizsgállok. Kiindulási alapom Kiefer–Ladányi (2000b) leírása lesz. A három elem morfológiai státuszát – képző mivoltát – itt nem vizsgálom (az idevágó érveléshez l. Kiefer–Ladányi 2000a: 141–147, ill. Kiefer–Ladányi 2000b: 208–210). A hagyományos felfogással szemben tehát az alábbiakat derivációs morfémának tekintem: *-(A)n*, *-Ul*, *-lAg*. Kiefer–Ladányi (2000b) leírása alapján a három képző a következőkkel jellemezhető:

⁸ „One must take into account the fact that types of extremely high token frequency contribute less to productivity because of their autonomy and loss of analysability” (Bybee 2010: 95).

⁹ “...conventionalized uses of linguistic forms reflect conventionalized situations one refers to frequently. Thus both the form and meaning are easily accessible and set up good models for novel analogical formations, which fill out the category space around the central or frequent member” (Bybee 2010: 90).

- *-(A)n*: tömelléknevekből, képzett melléknevekből képez határozószókat. Produktív módon nem járul *-i*, *-beli*, *-nyi*, *-talan* képzős melléknevekhez.
- *-Ul*: melléknevekhez, termékenyen a nyelvet jelölő és a fosztóképzős szavakhoz járul, függetlenül azok alapszavának V, N vagy ADJ mivoltától.
- *-lAg*: csak tudományos diszciplínák és művészeti fogalmak esetében alkalmazható produktív módon, illetve a köznyelvben *-i* képzős melléknevek (intézménynevekből: *tanszékileg*, *intézményileg*), illetve potenciális *-i* képzős melléknevekből (*méretileg*), és termékek nevéből (*szekrényileg*, *cikkileg*).

A három képző kiegészítő eloszlásban van.

Noha a fenti három képző a megadott megszorításokkal produktívnak tekinthető, kérdés, hogy produktivitásuk között van-e érzékelhető különbség? A kvantitatív produktivás-megközelítés ugyanis igen finom skálázást tesz lehetővé, mivel minden képzőhöz egyéni értékek járulnak: a típusgyakoriság, a típus/példány arány és a hapaxok száma.

6.2. Az adatok kezelése

Az adatok a Magyar Nemzeti Szövegtár személyes és sajtó alkorpuszából származnak. A két alkorpusz 103 071 014 szövegszót tartalmaz, amelyből az összes vonatkozó adat rendelkezésre áll.¹⁰ A rendelkezésre álló adatok közül kizártam a korpusz automatikus elemzője által hibásnak, illetve elemezhetetlennek tekintett példányokat. Az adatok szoftveresen egységesítve lettek,¹¹ és manuális ellenőrzésen is átesetek, amelynek során a betűtípusváltást, illetve helyesírási variációkat mutató alakokat egy típusba vontam össze. A sajtó és személyes alkorpuszban található adatokat összesítve kezelem.

Az adatok közül kizártam a szótárban lexikalizálódott jelentésüként felvett típusokat (a lexikalizációt Pusztai (2003) alapján ellenőrizve), illetve az extrém magas példánygyakorisággal rendelkezőket. Mivel az extrém magas példánygyakoriságnak Bybee nem adja meg az egzakt (statisztikai) definícióját, itt a legmagasabb nagyságrendű példánygyakorisággal rendelkező elemeket tekintettem ilyennek minden alsémánál. Így például az *-(A)n* képzős elemek esetében a tízezres nagyságrendben szereplő elemek estek ki. Az extrém magas példánygyakoriságú típusok jelentős része – nem meglepő módon – lexikalizált elem volt, így mindenképpen eltávolításra került volna. Az így kiesett elemek tehát nem képzik részét a kvantitatív vizsgálatnak.

6.3. *-(A)n*

Kiefer–Ladányi (2000b) az *-(A)n* képzőt teljes produktivitású képzőként írja le a 6.1.-ben megadott kivételektől eltekintve. A korpusz adataiban a képző valóban tetszőleges szemantikai tartományba tartozó melléknevekkel fordul elő, 7885 típusban, amelyek között viszonylag jelentős mennyiségű közép- és felsőfokú melléknév is szerepel. Ide tartoznak például a következők: *ábrándosan* (1),¹² *áhitatosan* (16), *becsvágyóan* (1), *biztonságosan* (426), *csudálatosan* (3), *délcegen* (17), *egysíkián* (12), *erkölcsösen* (17), *formalizáltan* (1), *gyomorszorítóan* (1), *hangsúlyosan* (253), *idegborzolóan* (2), *jóindulatúan* (87), *koszlottan* (1), *lépcsőzetesen* (50), *nyomasztóan* (53), *penészesen* (1), *recésen* (1), *ritmikusan* (15), *szemkápráztatóan* (2), *talpraesetten* (4), *terhesen* (40), *üzemképesen* (2), *vérpirosan* (1), *zsibbadtan* (8).

¹⁰ Ezúton szeretném megköszönni Sass Bálintnak az MNSZ-ből való gyűjtésben nyújtott segítséget.

¹¹ Ezúton szeretném megköszönni Tanos Áronnak a szoftveres korpuszelemzésben nyújtott segítségét.

¹² A típusok után zárójelben álló szám a típus példánygyakoriságát jelzi.

A képzőhöz tartozó szám adatok a korpuszban:

típus	típusgyakoriság	példánygyakoriság	hapaxok száma	hapaxok aránya ¹³
-(A)n	7885	585105	3228	40,93%

6.4. -Ul

Az -Ul konstrukciói esetében külön típusként kezelem:

- az -atlan – -hatatlan párokat (*feldolgozatlanul* – *feldolgozhatatlanul*)
- a melléknév – fokozott melléknév párokat (*felelőtlenül* – *felelőtlenebbül*)
- a közel szinonim vagy csupán stilisztikai eltérést mutató párokat (*feledhetetlenül* – *felejt-hetetlenül*)¹⁴

Nem kezelem különböző típusként az ingadozóan toldalékolt párokat.

Nem kérdéses, hogy az -Ul-lal képzett szavak legnagyobb és legproduktívabb osztályát az -(A)T(a)lAn képzős melléznevekből képzett határozószók adják, 1106 típussal, és 39350 példánnyal. Ebben a tekintetben tehát a Strukturális magyar nyelvtan leírásával egyetérthetünk.

Bonyolultabb a helyzet a többi típus esetében. A nyelvnevek kétségtelenül saját és valamilyen mértékig produktív osztályt alkotnak, a korpuszban 63 típus 3354 példánya található. (Nem meglepő módon a *németül* ennek nagyjából a harmadát teszi ki, az *angolul* viszont az extrém magas példánygyakoriság miatt nem szerepel az adatsorban.) Ezen csoport produktivitását természetesen korlátozza a nyelvnevek korlátozott száma: elméletileg sem alkotható több határozószó, mint ahány nyelvnév létezik. A korpuszadatok azonban ezt a megállapítást cáfolják, itt ugyanis némi eltérés figyelhető meg az eredeti feltételhez képest, tudniillik hogy a képzés alapja (a konstrukció kitöltetlen helyén álló elem) nyelvnév. Vegyük szemügyre az alábbi szavakat: *zsidóul* [zsidó nyelven], *pestiül* [budapesti köznyelven], *újmagyarul* (erős pejoratív konnotációval), *marxistául* [marxista nyelvezetten, zsargonban], *európaiul*, *antiszemita* [antiszemita nyelvezetten], *civilül*, *posztmodernül*. E típusok mindegyike hapax.

A fenti példák egy kicsiny, de a hálózati modell szerint sémának tekintendő mintázatot mutatnak, amely nem szigorúan vett nyelvnevekből indul ki, de valamilyen ideológia alapján vagy éppen területi alapon szerveződő nyelvezetet jelöl. E séma produktivitása természetesen igen csekély az -(A)T(A)lAn-csoportéhoz képest, de semmiképpen nem tekinthető nullának.

A korpuszból azonban világosan kirajzolódik még egy csoport, amelyet nem fosztóképzős melléznevekből vagy nyelvnevekből képzett szavak alkotnak. Ezek szintén melléknévi alapszóval rendelkező határozószók, a csoportot 112 típus és 1388 token alkotja. Ezek esetében a konstrukció alapjául szolgáló lexéma szemantikáját az jellemzi, hogy valamilyen absztrakt tulajdonságot fejez ki. Ide tartozik például: *amatőrül* (1), *bizarrul* (13), *csalárdul* (11), *durvául* (1), *egzaktul* (16), *fukarul* (5), *groteszkül* (11), *jámborul* (5), *karakánul* (15), *naivul* (30), *ocsmányul* (7), *paradoxul* (3), *perfektlül* (9), *profánul* (5), *silányul* (6), *trehányul* (12), *zordul* (4). Az egyetlen általam talált potenciális kivétel a fizikai jellemzőre utaló *kancsalul* (1).

A lexémák jellemzően – de nem minden esetben – negatív konnotációjú melléznevekből keletkeznek, ezért feltehető, hogy a típus központi elemeire (prototipikus képviselőire) is ez

¹³ A hapaxok arányát a típusgyakorisághoz viszonyítva adom meg.

¹⁴ Az első két esetet ugyanis továbbképzett alaknak tekintem (noha nem prototipikus képzésnek), a harmadik esetben pedig különböző tövekről van szó.

jellemző. Igen jól reprezentált pl. a *legrosszabbul* (201), *konokul* (115), *hanyagul* (95), *kajánul* (62), amelyek esetében a negatív konnotáció dominál.

Ez az alkonstrukció (vö. Booij 2010) típusgyakoriság tekintetében valamivel erősebben reprezentált a korpuszban, mint a nyelvnevekből képzett határozószóké, és sokkal erősebben, mint a „nyelvezet-határozószóké”. Ebből következően viszonylag nagyfokú produktivitással rendelkező mintának kell tételeznünk, ami arra utal, hogy az *-Ul* képző nem csak a korábban meghatározott osztályokban képes produktív módon új szavakat létrehozni. Elképzelhető, hogy ezen osztályok megerősödése új fejlemény a nyelvben, de nem zárható ki az sem, hogy korábban is jelen voltak, azonban a képzőket kutató nyelvészek intuíciója nem, csak a korpuszban való erős reprezentáltságuk mutatott rá a jelentőségükre.

típus	típusgyakoriság	példánygyakoriság	hapaxok száma	hapaxok aránya
-AtlAn képzős	1106	39350	374	33,81%
nyelvnév	63	3354	20	31,74%
nyelvezetnév	9	14	7	77,77%
egyéb	112	1388	46	41,07%
összesen:	1290	44106	447	34,65%

6.5. -lAg

A *-lAg* képző leírása Kiefer–Ladányi (2000b)-ben is meglehetősen komplex, több, produktív és nem produktív alosztályra tagolódik. A korpusz adatai alapján vizsgáltam, hogy a) mennyiben tükrözik az adatok Kiefer–Ladányi (2000b) leírását; b) vannak-e ott nem jelzett, esetlegesen mérhető produktivitással rendelkező további alosztályai a képzővel létrejött határozószóknak? Az adatok vizsgálata azt mutatja, hogy a mintegy 1700 típusból körülbelül 1000 nem illeszkedik a Strukturális magyar nyelvtan által leírt kategóriákba, ami egyértelműen arra utal, hogy – mint azt Kiefer–Ladányi (2000b) már jelezte – a képző használata igen dinamikus erősödést mutat, azaz produktivitása növekszik.

A *-lAg* tudományos diszciplínák és művészeti fogalmakat jelölő alkonstrukciója (vö. Booij 2010: 50–91) jól reprezentált a korpuszban, 332 típus tartozik ide. Egyes példái határesetét képezhetik az alkonstrukciónak, pl. *belsőépítészetiileg* (3), *lélektanilag* (120), *stílustanilag* (1), *evolúcióilag* (1) stb., illetve egyes neologizmusok is megfigyelhetők, amelyek egyértelműen ezen alcsoport mintájára jöttek létre, pl. *botrányológiaiilag* (1), *milleniológiaiilag* (1), *nyálgyógyászatilag* (1), *tahológiaiilag* (1) [’az udvariatlanság „tudományának” nézőpontjából’].

A tudományos diszciplínákhoz kapcsolódik a jogi terminológiával kapcsolatos konstrukciók csoportja (21 típus), e csoporton belül többségben vannak a *-jogilag* végződésű elemek, pl.: *alkotmányjogilag* (26), *eljárásjogilag* (10), *polgárjogilag* (1) stb. Lazábban csatlakozik ehhez a csoporthoz a politikai/gazdasági terminológia, kb. 40 elemmel, amelyek többsége összetétel *-politikailag* végződéssel. Ezen típusok produktivitását természetesen a nyelvnevekhez hasonlóan a lehetséges alapszavak száma is korlátozza, mivel véges számú tudományos, politikai, jogi és gazdasági kifejezésünk van. A korpuszból azonban úgy tűnik, ezen körön belül a képző teljes produktivitással rendelkezik.

A helyet és időt jelölő típusok Kiefer–Ladányi (2000b) leírásának megfelelően igen csekély számban jelennek meg, 22 helyet jelölő elem (pl. *délileg* (1) [égtáj értelemben], *északilag* (1), *Fehérvárilag* (1), *lakóhelyileg* (1), *városrésziileg* (1). Az idővel kapcsolatos kifejezések még cse-

kélyebb számban találhatóak meg a korpuszban (13 típus), pl. *dátumilag* (1), *szerdailag* (1), *tavaszilag* (1) stb.

Az *-i* képzős, funkciót jelölő melléknevekből továbbképzett típusok száma 51, ami mérsékelt produktivitást jelez. Ide tartozik pl. az *alattvalóilag* (1), *elnökileg* (1), *moderátorilag* (1), *történetésileg* (1) konstruktum, illetve néhány neologizmus, mint pl. *jegyűzerileg* (1), *keresztapailag* (1). Hasonlóan szűk körben fordulnak elő az *-i* képzős intézménynevekből képzett határozószók: a korpusz 37 ilyen típust tartalmaz, így pl. *bíróságilag* (1), *intézetileg* (1), *intézményileg* (3), *kincstárilag* (1). Megfigyelhető viszont a rövidítések képzése: *béemileg* [sic] (1), *eu-ilag* (1), *oep-ilag* (1), és *ira-ilag* (1) [az IRA ír terrorszervezet nevéből, bár vitatható, hogy ez intézménynek tekintendő-e]. Érdekes, hogy bár a gyakorisági alapú produktivitásmérés alapján az intézménynevekből képzett határozószók mintája kisebb produktivitást mutat, a rövidítésekre való alkalmazhatóság a természetes morfológia elvei alapján nagyobb produktivitást sugall. Itt azonban megint csak figyelembe kell venni, hogy az intézménynevekből feltehetően könnyebben születik rövidítés, mint a funkciónevekből. Megjegyzendő az is, hogy a fenti kisebb csoportok mindegyikében igen magas arányban, 60% felett fordulnak elő hapaxok. Kérdéses, hogy ez a kis csoportok jellemzőjének tekintendő-e, vagy a kialakulófélben lévő séma jellegzetességeként célszerű értelmezni.

A potenciális *-i* képzős jellemzők nevéből képzett határozószók valamivel nagyobb számban, 57 típussal jelennek meg a korpuszban, noha ennek a csoportnak talán a legnehezebb meghúzni a határait. Ide soroltam az emberi jellemzőket, pl. *akaratilag* (3), *életkorilag* (4), *elszántságilag* (1), *kinézetileg* (1), *nemileg* (40), és a nem emberekre vonatkozó jellemzőket is: *átmérőileg* (1), *betűméretileg* (2), *hőmérsékletileg* (2), *ízileg* (1), *műsorszámvonalilag* (1), *félkatonailag* (1) stb.

A szintén potenciális *-i* képzős, de termékek nevéből képzett határozószók kisebb számban (27) fordultak elő, pl. *autóilag* (1), *csokiilag* (1), *gázpisztolyilag* (1), *monitorilag* (1); ide sorolhatóak a márkanevek, szolgáltatási nevek is, pl. *internettóilag* (1), *mailboxilag* (1), *coccolinoilag* (1), *viagrailag* (1).

Az összes eddig felsorolt típus azonban mintegy a harmadát teszi ki a teljes rendelkezésre álló adathalmaznak, ami egyértelműen arra utal, hogy a képző produktivitása nagymértékben növekszik.

Megjegyzendő, hogy a hálózati morfológia keretei között a potenciális szavak státusza igen kétséges. Mivel a modell a példányok mentális reprezentációján alapszik, nem tételezhetőek benne potenciális szavak, amelyeknek nincsenek „megvalósult” példányaik. Ezért ebben a keretben a fenti eseteket célszerűbbnek tűnik *-ilag* képzős elemként kezelni, azaz feltenni, hogy egyes elemek a két képző együttesét tartalmazó konstrukciókban tölthetik be az üres helyet – hasonlóképpen a rövidítésekből képzett alakokhoz, elfogadva Kiefer–Ladányi (2000b: 178) megállapítását, miszerint az *-i* képző betűszavakhoz nem járulhat.

Az adatok nagyobb részét adó, eddig nem tárgyalt csoportban több alkategória különböztethető meg, ugyanakkor egyértelmű, hogy a produktivitás fő forrását a tetszőleges *-ás* képzős főnevek *-i* képzős mellékneveinek határozószó-képzős konstrukciói adják;¹⁵ ezek 938 típust ölelnek fel a korpuszban, azaz majdnem kétszer annyit, mint a Kiefer–Ladányi (2000b)-ben ismertetett típusok összesen. Ezen típusok tetszőleges szemantikájú ígéből vagy lexikalizált *-ás* képzős főnevekből származhatnak, így pl.: *adózásilag* (1), *altatásilag* (1), *bajuszakasztásilag* (1), *beragadásilag* (1), *beledöglésileg* (1), *bűnbeesésileg* (1), *dobálásilag* (1), *elhelyezkedésileg* (1), *előhalászásilag* (1), *evésileg* (1), *fogadásilag* (1), *fulladáselkerülésileg* [sic] (1), *hányásilag* (2), *ihlésileg* (1) [sic], *javításilag* (1), *lejáratásilag* (1), *megemlítésileg* (1), *megoldásilag* (1),

¹⁵ A fenti megjegyzés a potenciális *-i* képzős melléknevek státuszával kapcsolatban természetesen ebben a csoportban is érvényesíthető.

mosogatásilag (1), *oktatásilag* (3), *pakolásilag* (1), *pontszerzésileg* (1), *sörözésileg* (1), *származásilag* (1), *távozásilag* (1), *udvarlásilag* (6), *üdvözlésileg* (1), *véradásilag* (1) stb. A lista talán érzékelteti, hogy nincs közös szemantikai elem. Ez és a hapaxok magas száma arra utal, hogy ez a képzési mód a beszélt nyelvben teljes produktivitással rendelkezik, vagy afelé közelít.

Szintén markáns csoportot alkotnak (103 típus) az *-ügyileg* végződésellátott típusok szinte minden esetben főnévi alaptaggal (noha akadnak közöttük lexikalizált elemek, pl. *bűnügyileg* (25)). Megfigyelhető, hogy egyes típusok megjelennek *-ügyileg* végződéssel és anélkül is. Néhány példa a csoportból: *balatonügyileg* (1 – vö. *balatonilag*), *bizottságügyileg* (2), *elhavazásügyileg* (1), *elnökügyileg* (1 – vö. *elnökileg*), *félrelépésügyileg* (1), *humanitáriusügyileg* (1), *jogásügyileg* (1 – vö. *jogászilag*), *közügyileg* (1), *lemondásügyileg* (1 – vö. *lemondásilag*), *melőügyileg* (1 – vö. *melőilag*), *nickügyileg*¹⁶ (1 – vö. *nickileg*), *pofozkodásügyileg* (1), *romaügyileg* (1), *sportügyileg* (1 – vö. *sportilag*), *titokügyileg* (1), *zongoraügyileg* (1) stb. E típus átfedést mutat az *-Ás* képzős csoporttal is.

Az *-ügyileg* végződésű és anélkül álló párok között egyes esetekben nem figyelhető meg jelentős szemantikai különbség, más esetekben azonban igen. Az *elnökileg* – *elnökügyileg* pár esetében például a pár első tagja 'az elnök által' értelemben áll, míg a második 'az elnökkel kapcsolatosan' -ként parafrázálható.

Megjelennek az *-ilAg*-gal képzett elemeken belül kisebb csoportok, amelyek arra utalnak, hogy a képző produktivitása erősen kiterjedt, így többek között:

- *-sÁg* képzős főneveket tartalmazó konstrukciók (kb. 50 típus): *barátságilag* (1), *hasznosságilag* (1), *közbiztonságilag* (1), *orgazdaságilag* (1), *síkosságilag* (1);
- rövidítések: *dcg-ileg*, *ftp-ileg* (1), *hjm-ileg* (1), *jpg-ileg* (1), *smtp-ileg* (1);
- tulajdonnevek: *gyulailag* (1), *némethileg* (1), *tarantinoilag*¹⁷ (1), *torgyánilag* (1).

Ezek a minták természetesen nem bírnak jelentős produktivitással önmagukban, illetve amennyiben elfogadjuk a fenti megállapítást arra vonatkozóan, hogy legalább hat elem kell egy séma kiépüléséhez, akkor sémának sem tekinthetők. Ezzel együtt a megjelenésük arra utal, hogy a szóképzés ezen módja olyan alapszavakon is érvényesül, amelyekre Kiefer–Ladányi (2000b)-ben még nem történik utalás.¹⁸

Az alkorpuszhoz tartozó számadatok a következők (lebontva a különböző tartományok szerint):

Tudományos kifejezések:

típus	típusgyakoriság	példánygyakoriság	hapaxok száma	hapaxok aránya
tudomány	332	7003	164	49,39%
jogi	23	261	7	30,43%
politikai	24	196	4	16,66%
összesen	379	7460	175	46,17%

¹⁶ Nick: az internetes fórumokon használt becenév, az angol *nickname*-ből.

¹⁷ Quentin Tarantino amerikai filmrendező nevéből.

¹⁸ De vö. Ladányi 2007: 117, ahol az *-i* képzős derivátumok jelentősen bővebb köre szerepel, éppen a *-ilAg* képzővel való továbbképezhetőség alapján.

A Kiefer–Ladányi (2000b) által említett kisebb osztályok:

hely	22	30	20	90,90%
idő	13	21	9	69,23%
funkciók	51	179	34	66,66%
intézmények	37	75	25	67,56%
jellemzők	57	504	24	42,10%
termékek	27	32	22	81,48%
összesen	586	8301	309	52,73%

A fentiekhez nem sorolható, a korpuszból kirajzolódó csoport, illetve a képzőhöz tartozó össze-sített számok:

kivételek	1046	9296	751	71,79%
összesen:	1632	17597	1060	64,95%

A Kiefer–Ladányi (2000b) által nem említett típusok magas száma alapján elmondható, hogy a képző a beszélt nyelvben új, nagy produktivitású osztályokkal gazdagodik; ezt a be-nyomás erősíti a hapaxok magas száma is ebben a csoportban. A Kiefer–Ladányi (2000b) által említett osztályok a tudományos kifejezések kivételével viszonylag kis számban, bár egyértel-műen működő sémaként jelennek meg, a kvantitatív produktivitás-értelmezés szerint csekélyebb produktivitással bírnak.

7. Összegzés: a három képző adatainak összevetése

típus	típusgyakoriság	példánygyakoriság	hapaxok száma	hapaxok aránya
-(A)n	7885	585105	3228	40,93%
-Ul	1290	44106	447	34,65%
-lAg	1632	17597	1060	64,95%

A három képző típusgyakoriságának és a hapaxok arányának összevetése alapján elmondható, hogy az -(A)n képző teljes körű produktivitása a kvantitatív megközelítésben is megerősítést nyert. Az -Ul és a -lAg képző típusainak száma között viszonylag csekély különbség figyelhető meg, így produktivitásukat közel azonosnak tekinthetjük, ugyanakkor a -lAg esetében a magas hapaxarány, és a korábban le nem írt osztályok erős reprezentáltsága arra utal, hogy e képző produktivitása erősödő félben van.

A fenti vizsgálatok tehát részben alátámasztják, részben pedig kibővítik a Kiefer–Ladányi (2000b)-ben leírtakat. A produktivitás tekintetében az valóban jelentős különbség van az -(A)n és az -Ul, illetve -lAg között, ugyanakkor a korpusz alapú vizsgálat olyan megerősödő mintázatokat mutat, amelyek korábban nem tűntek jelentősnek, vagy nem ismerték fel őket. Egyes esetekben egy jól körülírtak tűnő osztályhoz kapcsolódva jelennek meg új típusok, amelyek az adott min-ta produktivitásának növekedését jelzik, más esetekben új alkonstrukciókról érdemes beszélni, azaz új szemantikai minták épülnek ki. Egyes esetekben a kvantitatív vizsgálatok a korábban teljes produktivitásúnak tekintett mintázatok mérsékelt produktivitasát mutatják.

A szóképzési produktivitást a jövőben tehát mindenképpen a korpuszok vizsgálatának bekapcsolásával érdemes kutatni, hogy minél teljesebb képet kaphassunk a jelenségről. Az ilyen típusú vizsgálatok több előnnyel járhatnak: megerősíthetik a kutató intuícióját, vagy éppen cáfolhatják azt, illetve felhívhatják a figyelmet olyan adatokra, amelyek kibővíthetik a kutatás körét. Emellett a korpuszból nyert adatok számszerűsítése lehetővé teszi a produktivitás graduális természetének pontos megjelenítését. A korpuszkutatások felvethetnek mélyebb, elméleti jellegű kérdéseket is, így például a fenti vizsgálatban az *-ilAg* képző felvételét, ami összefügg a potenciális szavak státuszának problémájával. Így a korpuszok fontos segédeszközt jelenthetnek mind a leíró jellegű, egy-egy nyelvi elemre vonatkozó leírások pontosításában, mind az elméleti jellegű kérdések megválaszolásában.

Irodalom

- Baayen, Harald 1993. On frequency, transparency, and productivity. In: Booij, Geert – Marle, Jaap van (eds.): *Yearbook of morphology*. Dordrecht: Kluwer Academic. 181–208.
- Baayen, Harald 2001. *Word frequency distributions*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Bauer, Laurie 2004. *Morphological productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Booij, Geert 2005. *The grammar of words*. Oxford: Oxford University Press.
- Booij, Geert 2010. *Construction morphology*. Oxford: Oxford University Press.
- Bybee, Joan 1985. *Morphology: A study of the relation between meaning and form*. Amsterdam: John Benjamins.
- Bybee, Joan 1988. Morphology as lexical organization. In: Hammond, Michael – Noonan, Michael (eds.): *Theoretical morphology: Approaches in modern linguistics*. London: Academic Press. 119–141.
- Bybee, Joan 2001. *Phonology and language use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bybee, Joan 2010. *Language, usage and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000a. A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 137–164.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000b. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 165–214.
- Ladányi Mária 1999. Produktivitás a szóképzésben: a természetes morfológia elveinek alkalmazhatósága a magyarban. *Magyar Nyelv* 166–179.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Pusztai Ferenc et alii (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tanos Bálint 2008. Joan Bybee nyelvelmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 537–566.